

УДК 159:343.97

Левченко Н. О. – здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Наведено результати узагальнення наукових першоджерел стосовно юридико-психологічної сутності профілактики правопорушень. Проаналізовано різновиди та рівні профілактики правопорушень. Аргументовано, що суб'єктивними детермінантами протиправної поведінки є інтеріоризовані особою у вигляді уявлень, почуттів, бажань і світоглядних позицій негативні об'єктивні чинники.

Ключові слова: профілактика, протиправна поведінка, суб'єктивні детермінанти, об'єктивні чинники.

Попри декларовану увагу держави, профілактика правопорушень у сучасній державно-правовій політиці України, як і впродовж минулих періодів, не є пріоритетною. Доводиться констатувати, що втрачено навіть раніше зміцнені позиції в цій сфері. Зокрема, попередження адміністративних правопорушень як один з основних інститутів адміністративно-деліктного законодавства нормативно не закріплено в чинному Кодексі України про адміністративні правопорушення (редакція від 2 листопада 2016 року). Поза сферою наукових інтересів залишається проблема психологічного забезпечення діяльності дільничних офіцерів поліції.

У публікаціях науковців міститься низка положень і висновків методологічного спрямування, що стосуються профілактики правопорушень (А. Е. Жалінський, І. І. Карпець, Г. М. Міньковський, О. Б. Сахаров та інші); здійснено значну кількість прикладних досліджень із проблем протидії правопорушенням (Д. М. Бахрах, І. І. Веремеєнко, Ф. Є. Колонтаєвський, Г. А. Туманов та інші); висвітлено проблемні аспекти особистості працівника правоохоронних органів (О. М. Джужа, Є. В. Додін, Ю. Л. Заросинський, В. І. Олефір, В. М. Прокопенко та інші); окремих питанням психологічного опосередкування професійної

діяльності дільничних офіцерів поліції присвячено роботи С. М. Бойка, В. М. Зінича, М. І. Дмитренка, В. П. Темченка та ін.

Метою статті є визначення юридико-психологічної сутності профілактики правопорушень.

Здійснений нами аналіз засвідчує, що в переважній більшості наукових джерел поняття «попередження», «профілактика», «превенція» використовують як тотожні [1]. У підручнику з кримінології за загальною редакцією І. М. Даньшина [2] в контексті попередження, профілактики та превенції правопорушень ужито термін «запобігання». Автори виокремлюють загальносоціальне, спеціально-кримінологічне та індивідуальне запобігання. Поняття «профілактика» використано лише в значенні «кримінологічна профілактика» – як складова спеціально-кримінологічного запобігання; «віктимологічна профілактика» – як окремий різновид запобігання.

Прихильником ототожнення цих понять є О. М. Джужа. На його думку, кожне з них означає: не допустити, попередити [3, с. 108–110]. А. Ф. Зелінський профілактикою вважає попередження криміногенної ситуації та нейтралізування криміногенних чинників; запобіганням – перешкоджання вчиненню конкретного злочину [4, с. 141–142]. А. П. Закалюк вважає синонімічними поняття «попередження» та «запобігання»; водночас, він визначає профілактику як діяльність, спрямовану на недопущення причин та умов злочинності загалом; стосовно ж конкретної криміногенної ситуації, на його думку, доцільно застосовувати термін «відвернення» [5, с. 320].

Непоследовними є підходи науковців і практиків до коментування Конституції України й інших законодавчих актів: загальноприйнятим є термін «запобігання», проте в коментарях як синонім використовують термін «попередження». Такий підхід не видається достатньо коректним, оскільки «попередження» (профілактика, превенція) – це реалізація заходів щодо ймовірності вчинення правопорушення, а «запобігання» полягає в нейтралізації вже криміногенної ситуації або поведінки ймовірного правопорушника.

На наш погляд, доцільно розмежувати профілактику та запобігання принаймні у зв'язку з різним смисловим обсягом цих понять. Профілактика – системний феномен, представлений сукупністю чинників, об'єктно-суб'єктних відносин і комплексом заходів, що забезпечують попередження вчинення правопорушень

і злочинів. Запобігання – складова профілактики, один із її різновидів.

Ми цілком поділяємо позицію Б. М. Грека, згідно з якою «...профілактика злочинів вирізняється серед інших видів соціального управління своєю спрямованістю на зміцнення безпеки правоохоронних цінностей... Ще одна ознака профілактики полягає в тому, що вона є цілісною системою... має інформаційне забезпечення, основним елементом якого слід вважати правові норми» [6, с. 103].

Таким чином, *профілактична діяльність – це цілеспрямована, організаційно та функціонально визначена реалізація заходів профілактичного впливу з метою попередження правопорушень з урахуванням умов і чинників конкретної соціальної ситуації.*

Узагальнюючи системність профілактики правопорушень на загальнодержавному рівні, доцільно визнати, що основними її цілями є:

виявлення та усунення (послаблення, нейтралізування) причин протиправної поведінки, окремих її різновидів та умов, що їй сприяють;

виявлення й усунення ситуацій, що безпосередньо мотивують і провокують протиправну поведінку в певному середовищі;

виявлення в соціальному середовищі груп підвищеного кримінального ризику та вплив на них;

виявлення конкретних осіб, від яких імовірно слід чекати вчинення правопорушення, і реалізація стосовно них корекційного впливу.

Отже, завдання профілактичної діяльності полягають у:

з'ясуванні й аналізі конкретних явищ, процесів, обставин як детермінант правопорушень;

вивченні чинників, що зумовлюють формування особистості правопорушника та реалізацію його протиправних намірів;

установлення кола потенційних правопорушників, реалізації стосовно них профілактичних заходів [7, с. 113–114].

Необхідність науково обґрунтованого здійснення профілактичної діяльності передбачає визначення методологічних підходів щодо заходів профілактичного впливу. Такі підходи мають, насамперед, ґрунтуватися на конкретизації різновидів і напрямів профілактики, у межах яких здійснюються профілактичні

заходи. Із цього приводу зазначимо, що в кримінологічній і юридико-психологічній науковій літературі досі немає одностайності щодо різновидів профілактики правопорушень.

Зокрема, В. М. Бурлаков різновиди профілактики трактує як окремі рівні її реалізації, виокремлюючи загальносоціальний (загальна профілактика), спеціально-кримінологічний (кримінологічна профілактика), індивідуальний (індивідуальна профілактика) рівні; поділяє їх за об'єктами профілактичного впливу [8]. Іншу позицію обстоює В. В. Голіна, пропонуючи таку типологію:

загальносоціальне запобігання злочинності;
спеціально-кримінологічне запобігання (кримінологічна профілактика, відвернення злочинів, припинення злочинних виявів);
індивідуальне запобігання (заходи переконання, соціальної допомоги, примусу);
віктимологічна профілактика [2].

У підручнику «Кримінологія» [7] вирізняють два основні різновиди профілактики – загальну й індивідуальну, які поділяють за обсягом, сферою реалізації, об'єктами та суб'єктами впливу.

Досліджуючи різновиди профілактики, А. П. Закалюк [5] та О. М. Яковлев [9] класифікують їх залежно не лише від ієрархії причин та умов злочинності, а й від певних психологічних особливостей. Зокрема, учені розрізняють:

загальносоціальну профілактику, яку здійснюють у суспільстві загалом;
профілактику в соціальних групах і колективах стосовно причин й умов злочинних виявів за соціально-психологічною та соціально-демографічною стратифікацією;
індивідуальну профілактику, спрямовану на причини й умови дій конкретної особи чи правопорушення.

Перспективною є диференціація різновидів профілактики, запропонована в підручнику «Юридична психологія» [10]. Науковці виокремлюють кримінологічний і віктимологічний її напрями. «...Об'єкти кримінологічної профілактики – це сукупність особистісних особливостей (протиправні мотиви, цілі, погляди, звички), що взаємодіють із негативним середовищним оточенням їхнього носія й окремих осіб та обумовлюють антисуспільну поведінку. Об'єктами віктимологічної профілактики є: сукупність особистісних властивостей і якостей людини, що негативно взаємодіють із зовнішніми чинниками ситуації й обумовлюють відносно здатність цієї людини стати жертвою

злочину. Зазначені види профілактичної діяльності здійснюються у формах загальної та індивідуальної профілактики» [10, с. 223].

З огляду на різноманітність виявів правопорушень, причин та умов, що сприяють їх учиненню, суб'єктами профілактичної діяльності є:

Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції України, Служба безпеки України, прокуратура та інші правоохоронні органи; місцеві органи влади та їхні виконавчі структури, що несуть відповідальність за стан правопорядку;

відділи соціальної профілактики та надання допомоги населенню місцевих органів влади, центри профілактики, соціальної реабілітації, громадські об'єднання.

У кримінологічній літературі беззаперечною є теза про необхідність здійснення профілактики щодо осіб, які можуть учинити правопорушення: «визначити та здійснити всі необхідні профілактичні заходи, щоб утримати особу від учинення правопорушення» [11]. Ідеться також про попереджувальні заходи «щодо причин й умов, що сприяють учиненню злочину певною особою» [2]. Ці підходи апелюють до індивідуальної профілактики як самостійного напрямку діяльності з попередження злочинів.

Однак питання щодо того, хто є об'єктами такої профілактики, досі залишається дискусійним. Найпоширенішою видається позиція авторів підручника «Кримінологія і профілактика злочинів» [2]: «Індивідуальна профілактика – це, насамперед, вплив на тих осіб, від яких можна чекати вчинення злочинів, та їх соціальне оточення. Цей вид діяльності становить цілеспрямовану роботу з конкретною людиною та її найближчим оточенням. Об'єктами такої профілактики є індивіди, поведінка та спосіб життя яких свідчать про реальну можливість учинення ними злочинів. Погляди, мотиви, система ціннісних орієнтацій особи можуть стати підґрунтям для профілактичного впливу на неї лише в тому разі, якщо ці погляди, мотиви, орієнтації виявилися в антисуспільній поведінці» [12, с. 68].

Різновиди індивідуальної профілактики автори виокремлюють залежно від ступеня вираженості виявів антисуспільної спрямованості особи.

1. Рання профілактика – стосується об'єктів, які перебувають на початковому етапі криміналізації, а саме: виявлення джерел кримінальних та інших антисуспільних впливів на особу (групу

осіб) до того, як цей вплив не подіяв на її (їх) поведінку; вплив конкретних негативних життєвих обставин.

2. Безпосередня профілактика – призначена для осіб, поведінка яких свідчить про наявність у них антисуспільних інтересів і звичок (контакти з кримінальним середовищем й особами, які надмірно вживають алкоголь, немедично вживають наркотичні засоби, учиняють адміністративні правопорушення).

3. Профілактика на етапі злочинної поведінки – стосується осіб, які вчинили злочини та щодо яких суд прийняв рішення про застосування заходів кримінально-правового впливу.

4. Профілактика рецидиву – спрямована на осіб, які відбули кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, однак підлягають нагляду з метою запобігання рецидиву. Завданням цього виду профілактики є повернення їх до законотворчого суспільного життя (надання допомоги з працевлаштування, мешкання тощо) [12, с. 76].

Ми вважаємо, що в найзагальнішому вигляді *індивідуальна профілактика* може бути схарактеризована як *спеціальна діяльність з усунення причин й умов здійснення негативних, суспільно не схвалюваних учинків конкретною особою*. Вона є частиною (напрямом) загальної профілактичної діяльності щодо цілеспрямованого виявлення й усунення причин та умов антисуспільної поведінки громадян.

Індивідуальну профілактику можуть здійснювати не лише щодо злочинів, а й інших порушень соціальних норм, які за своїм антисуспільним змістом охоплюють широкий діапазон: від незначних відхилень від «соціальних стандартів», загальноновизнаних правил поведінки і моральних принципів – до правопорушень, зокрема найбільш суспільно небезпечних, якими є злочини. Кожен із різновидів цих порушень має власні причини й умови, тому їх антисуспільний зміст, значущість, а отже, і соціальна шкідливість та небезпечність різняться. У цьому полягають відмінності між формами, змістом, інтенсивністю цієї профілактики.

Поняття об'єкта індивідуально-профілактичної діяльності, спрямованої на попередження злочинів, пов'язане з адекватним уявленням про причини й умови індивідуальної злочинної поведінки, хоча останні, на нашу думку, і не є безпосереднім її об'єктом.

Юридико-психологічні погляди ґрунтуються на постулаті соціальної детермінованості індивідуальної злочинної поведінки.

Важливим у цьому контексті є положення про визначальну роль у формуванні індивідуальної свідомості як суспільного буття, так й умов індивідуального буття, які також впливають на свідомість і поведінку індивіда. Свідомість людини сформована під впливом об'єктивної реальності, тож, відображаючи її, виявляється в поведінці. Свідомість отримує із зовнішнього середовища, зокрема із суспільної свідомості й умов буття, певну інформацію, індивідуально сприймає та опрацьовує її, і відповідно до її змісту, адекватності суб'єктивного сприйняття та особистого досвіду організує поведінку. Таким чином, «...дії детермінуються не просто об'єктивною реальністю, а певним її розумінням» [13, с. 64]. Об'єктивні соціальні чинники, причини й умови, що детермінують поведінку, зокрема й злочинну, неодмінно проходять через свідомість людини, інтеріоризуються у вигляді уявлень, почуттів, бажань і світоглядних позицій, набуваючи форми «ідеальних спонукальних сил». Тобто соціальні детермінанти, трансформуючись у процесі сприйняття та «присвоєння», стають внутрішньо психологічними (у цьому сенсі суб'єктивними) детермінантами свідомої діяльності.

Науковці характеризують ці своєрідні інтеріоризовані елементи індивідуальної свідомості, що безпосередньо обумовлюють учинення злочину, як специфічні, безпосередні, суб'єктивні причини, трактуючи їх як «...те, що властиве окремій особі, індивідуальній і суспільній свідомості, навіть якщо це було зумовлено об'єктивними причинами або взаємодією з ними», а також наголошуючи, що «...безпосередні причини й витоки винної поведінки злочинців завжди лежать в особистості людини, яка вчинила злочин» [14].

Таким чином, предмет індивідуальної профілактики формують такі компоненти: поведінка і спосіб життя осіб, яким притаманна висока ймовірність учинення злочинів; соціально-психологічні складові структури особистості (спрямованість, мотиви, інтереси); несприятливі умови мікросоціального середовища й індивідуального буття; інші пролонговані обставини, що визначають сутність та інтенсивність криміногенної ситуації.

Звісно, особистісні чинники є основними серед зазначених з огляду на те, що особистість – визначальна ланка в причиновому ланцюжку злочинної поведінки. Вона взаємодіє з криміногенним мікросередовищем, на неї останнє чинить

суттєвий вплив. Тому саме на особистість слід передусім спрямовувати профілактичні впливи.

Отже, сутність індивідуальної профілактики правопорушень полягає в цілеспрямованих заходах щодо конкретної особи, які мають на меті усунути або нейтралізувати причини й умови, що детермінують її протиправну поведінку, щоб відновити особистісний та соціальний статус людини. Завдання цієї профілактики передбачають: виявлення осіб, поведінка яких свідчить про реальну можливість учинення ними правопорушень; вивчення соціально-психологічних особливостей цих осіб, а також зовнішніх джерел негативного впливу; застосування заходів впливу та корекції.

Водночас слід зважати, що: 1) профілактика буде мати ефект лише за умови, якщо особа, стосовно якої її здійснюють, сама прагне змін; 2) ефект від профілактики буде вагоміший в разі залучення до цієї роботи інших суб'єктів і громадськості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка О. М. Адміністративна діяльність. Частина особлива : підручник / О. М. Бандурка. – Харків : Еспада, 2000. – 368 с.
2. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : підручник / [за ред. проф. І. М. Даньшина]. – Харків : Право, 2003. – 352 с.
3. Профілактика злочинів : підручник / [І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, О. Ф. Гада та ін.]. – Київ : Атіка, 2010. – 993 с.
4. Зелинский А. Ф. Кримінологія / А. Ф. Зелинский. – Київ : Ін Юре, 2001. – 264 с.
5. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології. В 3 кн. Кн. 3 / А. П. Закалюк. – Київ : Ін Юре, 2008. – 320 с.
6. Грек Б. М. Банкрутство: цивільний та кримінально-правовий аспект / Б. М. Грек. – Київ : Прецедент, 2006. – 303 с.
7. Кримінологія : підручник / [за ред. Л. С. Сміяна та Ю. В. Нікітіна]. – Київ : НАУ, 2010. – 496 с.
8. Кримінологія : учебник / [ред. А. И. Алексеев]. – М. : Юрид. лит., 1979. – 466 с.
9. Яковлев А. М. Теория криминологии и социальная практика / А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1985. – 247 с.
10. Юридична психологія : підручник / [за ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва]. – Київ : КНТ, 2007. – 306 с.

11. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения) / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1968. – 166 с.

12. Криминологія і профілактика злочинів : курс лекцій. У 2 кн. Кн. 2 : Особлива частина / [Ю. В. Александров, А. П. Гаврилишин, О. М. Джужа та ін.]. – Київ : НАВСУ, 2000. – 201 с.

13. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Наука, 1972. – 388 с.

14. Ратинов А. Р. Психологическое изучение личности преступника / А. Р. Ратинов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1976. – 264 с.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2016
